

ELS ARQUITECTES MUNICIPALS DE TORTOSA (1880-1901)

ANTONI LÓPEZ DAUFÍ

RESUM

Afavorida per les expectatives de creixement urbà del darrer quart del segle XIX, s'implantava, també a Tortosa, la figura de l'Arquitecte Municipal. Agafant el relleu dels discrets i sòlids mestres d'obres, aquest tècnic de nova encunyació afrontà les necessitats urbanístiques que demandava la ciutat -encotillada en més d'un sentit- en un turbulent context polític. Aquesta recerca s'endinsa en el periple tortosí d'un seguit de professionals sorgits de les primeres promocions d'arquitectes titulats, majoritàriament, a l'aleshores recent Escola Provincial d'Arquitectura de Barcelona. Inspirats i generosos, alguns; mesquins i acomodaticis, altres. En connivència o en desacord amb els polítics de torn, tots ells van contribuir, arquitectònicament, a situar la ciutat en el llindar d'una nova centúria.

Paraules clau: *arquitecte, municipal, Tortosa, Joan Abril*

RESUMEN

Favorecida por las expectativas de crecimiento urbano del último cuarto del siglo XIX, se implantaba, también en Tortosa, la figura del Arquitecto Municipal. Tomando el relevo de los discretos y sólidos maestros de obras, este técnico de nuevo cuño abordó las necesidades urbanísticas que reclamaba la ciudad -constreñida en varios sentidos- en un agitado contexto político. Esta investigación ofrece los pormenores de la estancia en Tortosa de un grupo de profesionales pertenecientes a las primeras promociones de arquitectos titulados, mayoritariamente, en la entonces reciente *Escuela Provincial d'Arquitectura de Barcelona*. Inspirados y generosos, algunos; mezquinos y acomodaticios, otros. En connivencia o en desacuerdo con los políticos de turno, todos ellos contribuyeron, arquitectónicamente, a situar la ciudad en el umbral de un nuevo siglo.

Palabras clave: *arquitecto, municipal, Tortosa, Joan Abril*

ABSTRACT

The urban development expectations of the last quarter of the 19th century boosted the arrival of the Municipal Architect figure in Tortosa. Taking the relief of the unobtrusive and solid master builders, this brand-new technician approached the urban development needs that the city, restricted in several senses, was demanding in a context dominated by the ideological clashes. This research offers the details of the experience in Tortosa of a group of professionals, most of them graduated at the newly created *Escuela Provincial d'Arquitectura de Barcelona*. Some of them were inspired and generous; other ones were greedy and settled. With or without the complicity of politicians, all of them helped, in an architectural way, to prepare the city for the beginning of the new century.

Key words: *architect, municipal, Tortosa, Joan Abril*

ELS ARQUITECTES MUNICIPALS DE TORTOSA (1880-1901)

Antoni LÓPEZ DAUFÍ

Arxiu Comarcal del Baix Ebre

INTRODUCCIÓ

El present estudi s'emmarca en el període anomenat pels historiadors com a *Restauració borbònica* i coincideix, en gran part, amb els anys del *gonzalisme*, una etapa marcada per la poderosa influència del polític Teodor González Cabanné¹ i dels seus seguidors en el desenvolupament de Tortosa. Són els anys en què s'engeguen o s'impulsen els principals projectes que transformaran la ciutat: l'enderrocament de les muralles, els eixamples urbanístics, el parc municipal, el mercat de proveïments, els ponts fixos, el modern escorxador i les noves infraestructures d'enllumenat de gas i de sanejament.

Fins 1880, la gestió tècnica dels aspectes urbanístics municipals havia anat a càrrec, succeïment, de mestres d'obres locals com ara Josep Batet, Ramon Marqués o Jaume Ortega. Tots ells s'havien format a l'Escola de Mestres d'Obres de Llotja -en funcionament a Barcelona durant el període 1850-1870- cursant una carrera de tres anys. Les competències, però, d'aquests professionals es van veure limitades pel Reial Decret de 8 de gener de 1870 en el sentit de no poder signar projectes d'obra pública o finançats amb fons públics. Aquesta atribució quedava reservada per als arquitectes, els quals havien rebut un ensenyament més modern, artístic i crític. A finals del segle XIX, la titulació d'arquitecte s'obtenia a l'Escola Superior d'Arquitectura de Madrid (des del 1844) i a l'Escola Provincial d'Arquitectura de Barcelona (des del 1875).² La carrera constava de 6 cursos, sent els dos primers de caràcter preparatori.

En un context polititzat -en el sentit més lamentable de la paraula- aterraren a la capital de l'Ebre català uns joves professionals la trajectòria dels quals s'analitza cronològicament tot revisant les Actes Municipals d'aquells anys i seguint de prop la premsa local de l'època. No hem d'oblidar, però, que el gènere literari dels secretaris no sempre recollia tot allò que d'interès succeïa

1 A propòsit d'aquest polític vegeu BAYERRI RAGA, J. (1996): *Teodoro González i la Tortosa de la Restauració a través de la premsa*. Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosenca. Col·lecció Dertosa, 44.

2 Funcionava, però, extraoficialment des de l'any 1871, primer ubicada a la Llotja de Mar i a partir del 29 d'octubre de 1874 a l'edifici nou de la Universitat de Barcelona. A propòsit dels orígens de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona vegeu ISASA, C. (coord.) [et al.] (1988): *Elies Rogent i la Universitat de Barcelona*. Barcelona, Generalitat de Catalunya-Universitat de Barcelona.

a la ciutat ni tampoc que, aleshores, el periodisme era, essencialment, mera propaganda ideològica d'aquelles faccions polítiques que es barallaven pel poder. Una altra font de documentació utilitzada ha estat la secció d'expedients d'obres de l'Ajuntament de Tortosa. La curta estada de la majoria dels arquitectes tot just permet traçar una breu pinzellada del seu exercici professional al municipi tortosí. El cas extraordinari d'Abril Guanyabens, amb una presència intermitent durant els quatre lustres examinats, serà l'excepció que confirma la regla.

Abans d'iniciar-se l'any 1880, el consistori tortosí -presidit pel conservador Teodor González- tenia sobre la taula diversos projectes d'índole urbanística. Des de 1868 tenia incoat l'expedient d'enderrocament de les muralles; havia redactat un pla urbanístic d'eixample³ (1877); tenia en tramitació un projecte de mercat públic (1879) i havia previst ampliar el passeig del Temple per convertir-lo en parc urbà. Tot aquest procés d'expansió i regeneració urbanes propicià l'arribada dels arquitectes titulats al capdavant de l'oficina tècnica municipal.

Com veiem, la necessitat acuitant de comptar amb un tècnic legalment capacit per a afrontar aquests somnis urbans va afavorir la convocatòria, per primer cop, de la plaça d'arquitecte municipal, doncs "*los proyectos de esta naturaleza no pueden ser estudiados ni proyectados sino por facultativo de título competente o Arquitecto*".⁴ Aleshores les principals obligacions que comportava aquest càrrec consistien en redactar projectes per al municipi, dirigir les obres municipals i vigilar-ne aquelles executades pels particulars, assessorar la Comissió de Foment -de la qual en depenia- i aplicar la tarifa estipulada que s'exigia per a l'atorgament dels permisos d'obres.

GAJETÀ BUIGAS MONRAVÀ⁵ (1880)

Així les coses, el 17 de gener de 1880 s'acordà, per unanimitat, nomenar arquitecte municipal a Gaietà Buigas Monravà amb un sou anual de 3.000 pes-

3 Posteriorment, aquest Pla inspiraria les traces fonamentals del projecte d'Eixample del Temple, de l'arquitecte reusenc Sebastià Cabot.

4 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 17 de gener de 1880, f. 1v.

5 A propòsit de l'arquitecte Gaietà Buigas vegeu BASSEGODA NONELL, J. (1973): *La personalidad y la obra del arquitecto Cayetano Buigas Monravà*. Barcelona, Universidad Politécnica de Barcelona-Cátedra Gaudí.

setes i amb l'obligació afegida d'ocupar-se'n d'una futura càtedra de dibuix a crear per la pròpia Corporació. Una altra de les atribucions inherents al càrrec d'arquitecte del municipi era la de ser, alhora, comandant en cap del cos de bombers:

Para mandar y dirigir la Compañía habrá un Jefe y tres subalternos; el primero será precisamente de la clase de Arquitectos o de la de Maestros de obras con título, los segundos pueden ser de la misma clase de Maestros de obras o en su defecto personas inteligentes en el arte de construir.⁶

Aquestes ocupacions, però, Buïgas les desenvoluparia per poc temps ja que al cap de tretze setmanes -el 24 d'abril- presentà la dimissió adduint "*trabajos importantísimos que exigen mi presencia en la ciudad de Barcelona*".⁷ Probablement, aquests treballs estarien relacionats amb la preparació del concurs del monument i passeig de Colom, convocat l'any 1881 per l'ajuntament barceloní i del qual Buïgas en resultà guanyador⁸ per davant d'enginyers tan rellevants com el mateix Gustau Eiffel. Abans de deixar el càrrec es va comprometre a acabar el projecte de presó municipal que li havien encomanat, oferiment que l'Ajuntament no acceptà per tal de "*no herir el amor propio y la susceptibilidad del arquitecto que en breve ha de nombrarse*".⁹

Entre 1889 i 1903 -any del seu trasllat a Buenos Aires- Buïgas va projectar i construir el mercat municipal i l'església dels Concepcionistes (Sitges), el Palau Comella (Vic), el convent de les filles de Maria (Gironella) i el balneari de Caldes de Malavella.¹⁰

JOAN JOSEP HERVÁS ARIZMENDI (1880-81)

Pocs dies després de la marxa de Buïgas, el consistori nomenà¹¹ Joan Josep Hervás Arizmendi com a nou arquitecte municipal. Aquest professional, nascut a Barcelona, fou qui informà favorablement el projecte d'eixample urbà

6 AJUNTAMENT DE TORTOSA (1883): *Reglamento para la Compañía de Bomberos de la Ciudad de Tortosa*. Tortosa, Establecimiento tipográfico de Bernis y Llanes.

7 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 24 d'abril de 1880, f. 10v.

8 *La Vanguardia*, 16 de setembre de 1882.

9 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 24 d'abril de 1880, f. 11.

10 BASSEGODA NONELL, J. *La personalidad y la obra...* *op. cit.*, pàg. 10-12.

11 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 8 de maig de 1880, f. 12v.

signat per Sebastià Cabot i que la corporació municipal acceptaria en sessió del 24 de setembre de 1880. La llarga tramitació d'aquest expedient impedí o posposà l'execució d'altres iniciatives -públiques o particulars- a la cobejada zona del Temple. A nivell d'obra privada, el *Círculo de Tortosa* li encarregà la reforma del Saló de la seva seu, l'*Alhambra*, destinat a petit teatre.¹² Per la seva part, el Banc de Tortosa li confià el projecte dels *Docks*, situat al davant de l'estació ferroviària.¹³ Hervás és recordat, majoritàriament, per ser l'autor de la modernista casa Pérez Samanillo, aixecada l'any 1910 a la confluència de l'avinguda Diagonal amb el carrer Balmes i guardonada,¹⁴ l'any següent, amb el premi d'edificis artístics de l'Ajuntament de Barcelona.

Argumentant la poca feina de l'arquitecte municipal i com a mesura d'estalvi econòmic s'acordà suprimir la plaça de delineant de l'oficina tècnica. Segui per aquesta inactivitat, perquè no veia clar el seu futur o per altra raó desconeguda, Joan Hervás presentà la dimissió el 14 de desembre de 1881. Abans d'arribar a Tortosa, havia exercit d'arquitecte municipal a Sitges i durant el període 1887-93 desenvoluparia aquest mateix càrrec a Manila¹⁵ (Filipines).

Després d'una breu interinitat amb Jaume Ortega -novament com a mestre d'obres municipal- entrà en escena un personatge que esdevindria central en el decurs de les següents dues dècades: Joan Abril Guanyabens.¹⁶

12 ACBEB. *La Gaceta de Tortosa*, 20 de gener de 1881.

13 ACBEB. *La Verdad*, 4 de desembre de 1881.

14 *La Vanguardia*, 29 de novembre de 1911.

15 PONS, V. (2001): *Inventari General del Modernisme*. Barcelona, Reial Càtedra Gaudí, pàg. 271.

16 El segon cognom d'aquest arquitecte apareix escrit de diferents maneres a les fonts consultades. En el present article s'ha adoptat la grafia utilitzada pel propi Joan Abril en els seus documents professionals.

JOAN ABRIL GUANYABENS¹⁷ (1882-1883)

A la convocatòria¹⁸ publicada per l'Ajuntament tortosí per a cobrir la plaça vacant deixada per Hervás no s'hi presentà cap sol·licitud. Ampliat el període d'admissió, s'acceptà finalment l'única i emparaulada¹⁹ candidatura de Joan Abril Guanyabens. Aquest arquitecte, nascut a Mataró, pertanyia a la mateixa promoció²⁰ que els seus predecessors en el càrrec i va arribar a Tortosa procedent d'Arenys de Mar on havia ocupat la plaça d'arquitecte municipal des del 13 de juny de 1881. Una de les primeres coses que sol·licità va ser poder signar projectes de particulars a Tortosa. Amb certa incomoditat, el consistori li concedí aquesta prerrogativa que ni Buigas ni Hervás gosaren demanar. En aquell temps cada Ajuntament tenia potestat per decidir sobre la compatibilització del càrrec d'arquitecte municipal amb l'activitat privada, a la mateixa ciutat. Atesa la manca d'arquitectes, podríem considerar-ho com una il·legalitat consentida. Aquesta situació li va suposar més d'un correctiu per part de la premsa local:

Rogamos al Sr. Arquitecto que preste mayor atención a los asuntos que le encomienda la Corporación Municipal. Debiendo, sin duda alguna, al preferente interés que dedica al Corral de la Pacheca, alias Teatro, en las obras del cementerio que dirige se notan errores inexplicables. Los nichos resultan de diferentes dimensiones que los proyectados y más en número de los que se calcularon. ¿Cómo ha padecido tantas equivocaciones?²¹

17 A propòsit de l'arquitecte Abril vegeu: ABRIL GUANYABENS, J. (1985): *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*. Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosenense. Col·lecció Dertosa, 19.

VIDAL FRANQUET, J. "Joan Abril i Guanyabens. La necessitat d'una desmitificació", dins Gil, N. (coord.) [et al.] *Ebrencs del segle XIX: personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX*. Col·l. Universitat Rovira i Virgili, sèrie Campus Terres de l'Ebre 1. Tarragona, Publicacions URV, 2009, pàg. 41-58.

SALAMÓ, Ll. *Historia del Mercado de Tortosa* [Internet]. 2006. Tortosa: Lluís Salamó. [Consulta: 4/11/2013]. Disponible en <<http://www.historiamercadotortosa.blogspot.com.es>>

18 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 14 de desembre de 1881, f. 166.

19 "... De todos modos no tenga V. el menor cuidado (sic), pues como le dijo el Alcalde aunque se presentaran mil V. será el nombrado tan luego hayan transcurrido los quince días del anuncio", es pot llegir a la notificació adreçada pel secretari de l'Ajuntament al candidat Joan Abril.

ACBEB. Separata *Joan Abril*.

20 Es tracta de la promoció de 1879, la primera d'arquitectes titulats a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona ETSAB (1977): *Catàleg de l'Exposició commemorativa del centenari de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona 1875-76/1975-76*. Barcelona, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona.

21 ACBEB. *La Verdad*, 22 d'octubre de 1882.

L'esmentat Teatre,²² projectat per Abril per a la gent propera al Banc de Tortosa, a més de distreure'l de les seves ocupacions municipals s'estava construint amb permís d'obres per a magatzem²³ i amb unes condicions de seguretat inconcebibles en aquest tipus d'equipament. L'escàndol era evident doncs s'ha de tenir present que per a construir un teatre no només calia l'autorització municipal, sinó també la superior governativa de la província, és a dir, l'informe favorable de l'arquitecte provincial. Aquestes mostres de favoritisme i negligència professional foren airejades per *La Verdad* -altaveu dels conservadors- que, des de les seves pàgines,²⁴ intentava boicotejar aquest teatre doncs cal recordar que Teodor González ja havia intentat, sense èxit, impulsar-ne la construcció²⁵ d'un altre, dos anys enrera.

Se sap del cert que Abril congenià ràpidament amb el Banc de Tortosa. Ja de bon començament va comptar amb la benvinguda i la complaença d'aquesta societat anònima de crèdit la qual, només arribar l'arquitecte a Tortosa, li va oferir en lloguer²⁶ l'allotjament que deixava lliure el seu comptable. Com es veurà més endavant, Abril no deixà passar l'oportunitat de mostrar-se condescendent i de fer els ulls grossos envers els dirigents del Banc.

Pel que fa a altres aspectes més prosaics, podem dir que la taula de dibuix del despatx de l'arquitecte municipal s'estava pagant a terminis i que el mateix Abril sol·licità "*la adquisición del aparato denominado Nivel cuyo importe es de cuatrocientas setenta y cinco pesetas*".²⁷ Un aparell que, de ben segur, faria servir el 3 d'octubre de 1882 quan es trobava marcant les rasants de la carretera²⁸ que, en línia recta, havia d'obrir-se seguint la traça del carrer Major del raval de la Creu. Es tractava d'una altra proposta urbana sorgida de l'àmplia visió de futur del llavors regidor Teodor González.

22 El que s'acabaria anomenant Teatre Principal estava situat a l'eixample del Temple, contigu al solar on l'any 1934 s'aixecaria el teatre cinema *Coliseum*.

23 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 27 de setembre de 1882, f. 94.

24 ACBEB. *La Verdad*, 15 d'octubre de 1882.

25 ACBEB. *La Verdad*, 12 de setembre de 1880.

26 ACBEB. Separata *Joan Abril*.

27 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 31 de maig de 1882, f. 60v.

28 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 7 de setembre de 1882, f. 89.

El mes de juliol de 1883 s'iniciaven les obres de la peixateria²⁹ interina que havia de romandre en funcionament mentre es tramitava l'expedient del mercat de ferro i se n'executava la posterior construcció. Abril va haver de reformar el projecte inicial redactat per Joan Hervás, la qual cosa va encarir-ne la seva construcció (d'un pressupost de 2.845 pessetes passà a costar-ne més de 5.000).³⁰ Només acabada, la peixateria fou durament criticada per la premsa conservadora degut al seu sobrecost i al fet d'haver estat projectada per un consistori de signe polític advers.

D'ençà la sobtada mort³¹ de la seva esposa,³² ocorreguda el 30 de setembre de 1883, les absències d'Abril es tornaren cada cop més nombroses i injustificades. Tot això, juntament amb la seva negativa a aprovar els comptes de les obres de la peixateria provisional, carregà de raons als regidors Pedrola i Gotós per a demanar la seva destitució, la qual es faria efectiva després d'una fulminant votació³³ d'onze vots a favor i un en contra. Abans de tot això, en les seves absències Abril havia estat substituït per Ramon Grego Aragonés, mestre d'obres actiu a Tortosa i rodalies qui, degut a les seves ocupacions, també s'ausentava habitualment de la ciutat, motiu pel qual s'havia nomenat³⁴ tècnic interí a Jaume Ortega Fadurdo. Amb un sou assignat de 500 pessetes anuals, aquest mestre d'obres ocupà el càrrec municipal fins que van canviar les tornes a l'Ajuntament. També es va oferir per desenvolupar aquesta feina -de forma gratuïta- el mestre d'obres militars Ramon Cao, sent desestimada la seva instància³⁵ per la corporació municipal.

JOAN ABRIL GUANYABENS (1884-1886)

Amb el conservador Ildefons García al capdavant, els *gonzalistes* recuperaren l'alcaldia el 13 de març de 1884. Al dia següent, Joan Abril tornava a ostentar

29 L'expedient d'aquesta peixateria provisional fou presentat i aprovat pel Consistori el 7 d'abril de 1881. Estava emplaçada al final del carrer Bonavista, cantonada amb el carrer Moll de l'Ebre.

30 ACBEB. *La Verdad*, 22 de setembre de 1883.

31 ACBEB. *La Verdad*, 1 d'octubre de 1883.

32 S'havia casat amb Mercè Martí Bofarull al Santuari de la Misericòrdia (Canet de Mar) el 17 de maig de 1882 i havien tingut una filla, Mª de la Mercè, el 2 de març de 1883.

ACBEB. Separata *Joan Abril*.

33 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 28 d'octubre de 1883, f. 263.

34 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 8 d'octubre de 1883, f. 203.

35 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 7 de desembre de 1883, f. 273.

el càrrec d'arquitecte titular de la ciutat. Abril no s'arronsà davant les adversitats viscudes i, decidit a arrelar a Tortosa, es va envoltar dels seus familiars: la seva mare, Antònia, i el seu germà, Teodor. A més, coneixedor de les expectatives³⁶ urbanístiques dels eixamples en curs, adquirí solars als afores del Temple (davant del Parc) i al raval de Sant Vicent (Ferrerries). Posteriorment, estrenyeria els seus vincles professionals i espirituals quan fou nomenat³⁷ arquitecte diocesà.

Aquesta segona etapa d'Abril a l'Ajuntament vingué marcada per l'execució de les obres del Mercat, iniciades el 29 d'octubre d'aquell mateix any. Un cop confirmat el discutit emplaçament, enllestida la polèmica subhasta i superats els obstacles del Ram de Guerra, el Banc de Tortosa -concesionari de l'edifici- començava unes obres la direcció de les quals havia encarregat a Joan Abril qui, com a tècnic municipal i com a arquitecte del Banc, passava a ser jutge i part en l'assumpte del Mercat. Aquesta situació, allunyada de la desitjable transparència, condicionà negativament els esdeveniments futurs. El seguiment de l'accidentada construcció³⁸ del mercat tortosí proporciona suculents detalls sobre la personalitat i la professionalitat d'Abril. El seu rebuig al projecte inicial redactat per Jaume Ortega el portà a introduir-hi notables modificacions. Utilitzant la seva privilegiada posició i comproment les parts implicades, Abril va fer passar per modificació un projecte que era nou de mig a mig.³⁹ Entre el 27 de novembre de 1884 i el 12 de març de 1885 Joan Abril va estar treballant en uns canvis essencials (el sistema estructural) que, forçosament, alteraven les dimensions de la resta de sistemes constructius, deixant irrecognoscible el projecte primitiu. De fet, després d'això ningú no va continuar anomenant-lo *mercado de ferro*. El caràcter altívol d'Abril era capaç, com

36 El projecte de l'eixample del Temple, signat per l'arquitecte Sebastià Cabot, no fou aprovat fins el 2 de gener de 1886. L'expectativa de lucre generada per l'expansió urbana provocà que l'Ajuntament -probablement influenciat pel Banc de Tortosa- ajornés intencionadament la seva aprovació fins tenir enllestida l'ordenació de la zona del Parc (19 de setembre de 1885) on l'esmentada societat de crèdit hi tenia interessos particulars. El Pla d'Urbanització dels afores del Temple (entre l'estació ferroviària i el Parc) fou redactat per Joan Abril per encàrrec del Banc de Tortosa. Vegeu LLUÍS GINOVART, J. "Tortosa i el seu eixample: construcció de la ciutat moderna". *Ebre Informes*, núm. 385, 29 d'agost de 1985, pàg. 17.

37 ACBEB. *La Verdad*, 6 de març de 1885.

38 En relació amb els esdeveniments del Mercat, vegeu LÓPEZ DAUFÍ, A. "El mercado municipal de Tortosa", dins *Història de les Terres de l'Ebre. Art i Cultura*, Tortosa, 2010, Vol. V, pàg. 297-299.

39 "Indudablemente, el nuevo proyecto es más grandioso que el primitivo, puesto que en él se han suprimido las 130 columnas de fundición, quedando una sola nave de 26 metros de luz." ACBEB. *Correo de Tortosa*, 16 de març de 1885.

veiem, de menystenir el projecte redactat per un mestre d'obres -hem de tenir present l'existència d'un cert classisme provocat pel canvi de la titulació acadèmica en Arquitectura-, forçar els procediments administratius i augmentar el pressupost⁴⁰ d'un edifici del qual s'estaven acabant d'executar els fonaments.

Que l'edifici del Mercat es venia bastint sense garanties d'estabilitat i amb una incompetent direcció d'obres ho proven els esfondraments parcials que va patir i que obligaren a introduir-hi successives mesures de reforç. A les mancances de l'obra s'afegiren les llargues escapades d'Abril motivades per l'epidèmia de còlera que, a partir de juliol de 1885, va assolir la ciutat. Durant aquestes absències -tolerades per l'Ajuntament- es veia rondant per les obres del Mercat i exercint de pseudodirector de les mateixes Bernat Sacanella Vidal, primer director del periòdic *La Verdad*. Des d'aleshores, Sacanella esdevindria el principal defensor de l'arquitecte Abril donada la seva avantatjosa situació com a secretari del Banc de Tortosa i regidor municipal (Primer Síndic de l'Ajuntament), a la vegada.

A contracor i acorralat pels esdeveniments adversos, Joan Abril retornà a Tortosa, en data 10 d'octubre,⁴¹ un cop mitigats els estralls del còlera, el qual deixà una elevada mortaldat al territori de l'Ebre. Sembla, però, que existia una altra circumstància que li causava terror a Abril:

Después de repetidas cartas al señor Abril suplicándole que regrese de Barcelona para encargarse otra vez de la dirección del Mercado, asegurándole que ya no existe el cólera en esta ciudad, que fue el motivo que alegó para ausentarse ha contestado dicho señor que no vuelve, no porque tenga miedo al cólera sino porque le asusta su propia obra. Tiene razón el Sr. Abril, el Mercado va haciéndose tan alto, que una caída podría serle fatal, aun después de las muchas que ha sufrido.⁴²

Fatalment, la matinada del 4 de febrer de 1886 la façana sencera de davant del Govern Militar s'esfondrava cedint a l'empenta d'un *céfiro* (Diario de Tortosa) o d'un "*viento huracanado del que no hay ejemplo en Tortosa*" (*La Verdad*) segons la versió dels detractors o defensors de l'obra, respectivament. Fos com

40 Aquesta primera modificació suposà un increment del 13%. La recepció definitiva de les obres del Mercat es tancà amb un sobrecost del 82%. ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 25 de febrer de 1889.

41 ACBEB. *Diario de Tortosa*, 11 d'octubre de 1885.

42 ACBEB. *La Voz del Progreso*, 18 d'octubre de 1885.

fos, l'arrogància d'Abril claudicava davant les habituals ràfegues del *vent de dalt*.⁴³ L'ajuntament conservador i *La Verdad* -tot una cosa- emmudiren per tal d'amagar la vergonyosa evidència. Davant la insostenible situació, el Banc de Tortosa apartà Abril de l'obra i contractà, per a reconstruir l'edifici, Joan Torras Guardiola, arquitecte de provat prestigi tècnic⁴⁴ i elevat tracte humà qui presidia, des de 1882, l'*Asociación de Arquitectos de Catalunya*.⁴⁵ El clam general per la destitució d'Abril com a tècnic municipal no trobaria resposta fins l'arribada, el març de 1886, del nou ajuntament de signe liberal, sent efectiva el 27 de maig d'aquell mateix any.

Com a dada curiosa i molt significativa, cal assenyalar la visita⁴⁶ a Tortosa de l'arquitecte Elies Rogent,⁴⁷ aleshores director de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona. Acompanyat per Joan Torras, l'insigne professor visità el rutilant Mercat i, posteriorment, aprofità per reunir-se amb exalumnes com Joan Abril, Víctor Beltrí i, també, amb altres mestres d'obres de la ciutat (Ramon Cao, Ramon Marqués, Jaume Ortega, Josep Mª Vaquer). Després, tots ells celebraren un dinar de germanor i, a l'hora del brindis, Rogent lloà l'estètica i l'estàtica de l'edifici, tot felicitant efusivament Joan Torras per la solució "*práctica y acertada que ha dado al difícil problema de cubrir grandes superficies suprimiendo el empleo de columnas y las armaduras a la Polonceau*"⁴⁸.

JOSEP Mª VAQUER URQUIZÚ (1886-87)

Amb el fracàs del Mercat, Joan Abril va quedar, momentàniament, fora de combat. Mentrestant, el mestre d'obres Josep Maria Vaquer Urquizú fou nomenat, amb caràcter interí, responsable de l'oficina tècnica municipal. La provisionalitat del càrrec i les limitades atribucions de la seva titulació no li van permetre gaire lluïment. Adduint les minvades competències dels mestres d'obres i subrepticiament pensant en Joan Abril, el regidor Bernat Sacanella

43 "Vent de dalt" o mestral, de component nord-oest.

44 LÓPEZ DAUFÍ, A. "A propòsit de Torras Guardiola. La petjada tortosina de l'Eiffel català". *La Veu de l'Ebre*, 6 de gener de 2012, pàg. 20.

45 Precedent històric de l'actual Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

46 ACBEB. *La Voz del Progreso*, 3 de juliol de 1887.

47 ISASA, C.: *op. cit.*, pàg. 20.

48 En aquell temps, tipus d'encavallada d'ús habitual en les cobertes de certes edificacions industrials.

reclamava⁴⁹ al consistori la necessitat de cobrir la plaça vacant d'arquitecte. Lluny de rehabilitar el tècnic mataroní, la corporació municipal apostà per l'auxili -quan fos el cas- de l'arquitecte provincial. Fou en la seva faceta com a projectista d'obra privada -i, també, com a agrimensor- on Vaquer va despuntar, distingint-se per l'ús d'un ampli repertori ornamental de tipus historicista. Mentre no es demostrï el contrari, a Vaquer Urquizú cal atribuir-li -amb prudencial reserva- l'autoria d'edificis tan vistosos com la casa Lamote de Grignon (1911-12), la casa Brunet (1913-17) o la casa-clínica per als germans metges Primitiu i Secundí Sabaté (1914-16).⁵⁰ Sembla que l'aportació del dibuixant i pintor roquetenc Francesc Escudé Bosch (1867-1919) als projectes de Vaquer aniria mes enllà de l'estricta delineació de les façanes, tal i com apunta⁵¹ el col·leccionista Lluís Salamó Bertomeu.

El 16 de març de 1887, quan nomenaren Víctor Beltrí Roqueta -el primer arquitecte tortosí en ocupar la plaça d'arquitecte municipal de Tortosa-, Vaquer cessà del seu càrrec i passà a exercir de delineant auxiliar d'aquell. L'existència, però, d'un notori antagonisme entre ambdós tècnics aconsellà la destitució⁵² del mestre d'obres, el setembre següent.

VÍCTOR BELTRÍ ROQUETA⁵³ (1887-90)

Recent titulat, amb 25 anys, Beltrí accedia al càrrec justament el dia següent al de la mort de la seva mare. L'enrevessat context polític llavors existent no li augurava un bon futur laboral, doncs la miopia dels governants locals unida a les penúries de la tresoreria municipal avortaven qualsevol possibilitat de somniar. Pel que fa al seu tarannà, hem de dir que no li va tremolar el pols a l'ho-

49 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 3 de juliol de 1886, f. 54-54v.

50 LÓPEZ DAUFÍ, A. (2002): *Guia d'Arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*. Tortosa, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya-Demarcació de l'Ebre.

51 PONS, V. *Modernisme*. [Blog Internet]. Barcelona: Valentí Pons Toujouse. [Consulta: 23/01/2013]. Disponible en < [http://www.vptmod.blogspot.com.es/search/label/Francesc Escudé/](http://www.vptmod.blogspot.com.es/search/label/Francesc%20Escud%C3%A9)>

52 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 19 de setembre de 1887, f. 123.

53 A propòsit de l'arquitecte Víctor Beltrí vegeu:

CEGARRA BELTRÍ, G.: "Víctor Beltrí Roqueta (Tortosa 1862 – Cartagena 1935): Arquitecto", dins *Recerca*, Tortosa, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 2002, núm. 6, pàg. 237-292.

CEGARRA BELTRÍ, G. (2005): *Arquitecto Víctor Beltrí y Roqueta (Tortosa 1862 – Cartagena 1935)*. Murcia, Colegio Oficial de Arquitectos de Murcia-Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Murcia.

ra de denunciar⁵⁴ el seu antecessor -Joan Abril-, qui estava obrant als baixos de casa seva (actual Av. Generalitat, 83-85) sense haver sol·licitat el corresponent permís municipal. Abril pretenia obrir un hostel amb cavallerisses destinat als carruatges que abastien el Mercat. D'altra banda i amb coherència amb la seva nova ocupació, Beltrí d'immediat deixà de signar projectes de particulars a la ciutat tot i que, des d'aleshores, es constata un nombre important d'expedients que, sospitosament, porten la rúbrica de l'arquitecte barceloní August Font. Molts d'aquests projectes tracten d'obres menors: tancar un solar, substituir una finestra per una porta, practicar una nova obertura... Com argumenta Guillermo Cegarra,⁵⁵ difícilment un reputat arquitecte de Barcelona es mobilitzaria per obres de tan poca volada de no ser per afavorir un col·lega.

Amb l'edifici del Mercat ja acabat i enmig d'un panorama d'acusacions mútues entre les parts implicades, Beltrí va haver de bregar amb la recepció d'aquelles obres. Una tasca particularment complexa si tenim en compte que l'Ajuntament no disposava del projecte utilitzat per bastir el Mercat. Els plànols i la memòria del projecte d'Abril van desaparèixer⁵⁶ quan aquest fou destituït pels successius esfondraments que l'edifici va patir durant la seva construcció. També, hi ha constància documental⁵⁷ que el mateix Abril es va emportar les claus del despatx municipal, les quals va haver de retornar, dies després, a requeriment del secretari de l'Ajuntament. A banda d'aquest atzucat que es perllongà fins al 25 de febrer de 1889 -data de la seva recepció definitiva- un dels primers projectes⁵⁸ municipals del jove Beltrí fou el del traçat de la carretera que, perllongant el carrer de Berenguer IV, havia d'enllaçar l'eixample del Temple amb l'ermitori de Mig Camí, passant pels quaters de Sant Francesc. El *Proyecto de carretera desde el ensanche del Temple hasta el empalme con la de Ntra. Señora de la Providencia y subida a Cuarteles*⁵⁹ ve signat per Víctor Beltrí, en data de 17 d'octubre de 1887. Consta de memòria, 5 plànols, pressupostos detallats de les expropiacions i un pressupost d'execució estimat en 17.725,97 pessetes. La seva construcció, però, no s'iniciaria fins l'any 1894, un cop com-

54 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 9 de maig de 1887, f. 40v.

55 CEGARRA BELTRÍ, G. (2005): *op. cit.*, pàg. 48.

56 ACBEB. *Correo de Tortosa*, 17 de juny de 1887.

57 ACBEB. Separata *Joan Abril*.

58 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 24 d'octubre de 1887, f. 139v.

59 ACBEB. Separata *Joan Abril*.

pletat el seu traçat per Joan Abril. Amb un traçat expeditiu, costerut i generós, aquesta carretera rebria popularment el nom de *la Simpàtica* i, a ulls d'ara, representa tot un encert de planificació i de projecció urbana. Curiosament, l'any 1928, l'arquitecte Abril se n'atribuiria l'autoria⁶⁰ única del projecte. Posteriorment, Beltrí redactaria, entre d'altres, el projecte de xarxa general de clavegueram de la ciutat (1887), el projecte d'urbanització de l'actual rambla de Felip Pedrell (1889), el projecte d'ordenació dels diferents eixamples de la ciutat (1890) i l'edifici de l'Audiència o casa Nicolau, on el setembre de 1890 va traslladar-hi el seu domicili⁶¹ i despatx professional.

L'entusiasme i la professionalitat amb els quals Beltrí encarava els seus deures municipals es contraposaven amb la baixa activitat promotora de l'Ajuntament. L'exigua execució d'obra pública no va impedir, però, que Víctor Beltrí fos apercebut de sanció⁶² en cas de no assistir diàriament a les oficines municipals. La premsa de l'època li reconeixia la seva diligència però, malgrat tot, el seu esforç va resultar estèril. Tortosa no estava preparada per a aprofitar les aptituds de Beltrí qui s'havia criat en un ambient familiar culte, doncs era fill de l'escultor, dibuixant i músic Josep Mª Beltrí Belilla i de la mestra Carme Roqueta Estrampes.⁶³ Era evident que aquest arquitecte es trobava en el lloc i en el moment equivocats per a canalitzar la seva prometedora carrera professional. Condicionat per les boirosses circumstàncies polítiques⁶⁴ del moment, Víctor Beltrí es va veure en l'obligació de dimitir del seu càrrec, en data de 23 de juliol de 1890. Després de ser arquitecte municipal de Gandia (1890-1893) s'establí a Cartagena on, a l'empar de la puixant burgesia minera, el seu talent creatiu acabaria per esclatar tot deixant un reguitzell d'excel·lents edificis⁶⁵ com ara la casa Cervantes (1897), el palau Aguirre (1899) o el Reial Club de Regates (1911).

A nivell d'obra privada, la petjada arquitectònica que deixà a la seva Tortosa natal és pràcticament nul·la. Els pocs projectes que va materialitzar van desa-

60 ABRIL I GUANYAVENTS, J.: *op. cit.*, pàg. 15.

61 ACBEB. *El Orden*, 14 de setembre de 1890.

62 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 21 d'agost de 1889, f. 165v.

63 CEGARRA BELTRÍ, G. (2005): *op. cit.*, pàg. 26.

64 Amb la caiguda del govern liberal de Mateo P. Sagasta, el Consistori tortosí encapçalat per Enric Tremoleda presentava la dimissió en bloc, arrossegant en la caiguda el seu equip de funcionaris.

ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 14 de juliol de 1890, f. 67v.

65 CEGARRA BELTRÍ, G. (2005): *op. cit.*, pàg. 392-425.

parèixer durant la Guerra Civil. Es té constància que, després del seu cessament municipal, el Banc de Tortosa li encarregà un projecte⁶⁶ de sis cases de tipus econòmic, destinades als obrers i situades als afores del Temple.

JOAN ABRIL GUANYABENS (1891-94)

Després d'una etapa sense arquitecte municipal -la plaça es va suprimir per manca de pressupost-, el febrer de 1891 Abril Guanyabens tornava a ocupar aquest càrrec, per nomenament⁶⁷ directe de l'aleshores recent elegit alcalde, el conservador Juli González Cabanné. Aquesta situació política propicià que, finalment, en sessió del 26 d'agost de 1891, l'Ajuntament li concedís a Abril l'autorització per obrar la seva fonda per a cavalleries, popularment batejada com *hotel dels burros*.⁶⁸

Arran de l'incendi del pont de barques,⁶⁹ el 4 de juliol de 1892, la iniciativa privada (pont de la Cinta) i l'Ajuntament (pont de l'Estat) s'embarcaren en una cursa, plagada de disputes, per la construcció d'un pont metàl·lic sobre l'Ebre. Pel que fa al pont de l'Estat, l'expropiació de les finques afectades per la construcció de les seves rampes d'accés implicà diversos propietaris. Entre ells es trobava Joan Abril, posseïdor de dos solars ubicats, justament, al cap de pont,⁷⁰ a la banda de Ferreries. Ofuscat per les negatives circumstàncies que acompanyaren l'expropiació, Abril continuà amb la seva habitual fatxenderia manifestada en episodis com el de la col·locació de la gúmena per a la barca de pas per Sant Roc, els quals, a més de desacreditar-lo professionalment, minvaren la seva popularitat entre els tortosins tot refermant una justificada animadversió que l'acompanyaria fins als seus darrers dies.

Tan corrido y avergonzado quedó el Sr. Abril después de la plancha fenomenal cometida en la colocación de la gúmena para la barca de paso por San Roque que, desde entonces, no ha querido saber nada de lo que con dicho artefacto se relaciona, dejando la corrección de sus yerros en manos de aquellos ignorantes marineros los que, a pesar de no poseer un título académico, ni gastar tantos humos como nuestro finchado Arquitecto

66 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 17 de setembre de 1890, f. 89v.

67 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 18 de febrer de 1891, f. 15v.

68 ACBEB. *Los Debates*, 13 de setembre de 1891.

69 CURTO, A. [et al.] (1993): *Lo pont de barques. L'antic pas de l'Ebre a Tortosa*. Barcelona, Llibres de l'Índex.

70 ACBEB. *El Restaurador*, 2 de març de 1910.

municipal, han demostrado tener más sentido... práctico que éste, y así lo demuestra el hecho de que la barca en cuestión atraviesa el Ebro, sin interrupción de ningún género, después de corregido su capital defecto.⁷¹

Abstret en les seves investigacions particulars, Abril semblava més interessat per l'eixam d'abelles italianes que es va fer portar des de Bolonya⁷² que no pas per atendre la legalitat urbanística del dia a dia. Aquesta indolència va donar anses als seus enemics, els quals no trigaren a proposar-ne la seva destitució. En la sessió del 21 de febrer de 1894 ja es va intentar defenestrar Abril per part del tinent d'alcalde Francesc Pedrola, home de confiança i sogre del diputat a Corts, Josep Cañé. Pedrola, qui havia vingut instigant⁷³ amb l'objectiu de promocionar el seu íntim amic Josep Maria Vaquer, no aconseguí la destitució d'Abril fins a l'octubre d'aquell mateix any. El motiu adduït fou el poc zel mostrat per l'arquitecte mataroní provocat, segurament, per la dedicació a les nombroses obres de particulars que li signava l'arquitecte Jaume Gustà -resident a Sants (Barcelona)- i agreujat per l'abús en la tarifa de l'arbitri d'obres que Abril aplicava amb *"una desigualdad irritante que ha dado margen a que los interesados solicitasen la rebaja correspondiente que, por ser justa, les ha sido otorgada en desprestigio de la Corporación"*.⁷⁴ Darrera d'aquest acomiadament, però, s'amagava la negativa d'Abril a certificar les obres d'ampliació del cementiri de Sant Llàtzer, les quals havien estat executades per un contractista⁷⁵ republicà, afí al poder municipal. Finalment, fou el francmaçó⁷⁶ Jaume Ortega qui acabà assumint, un cop més, la interinitat d'aquest càrrec.

LLUÍS DOMINGO RUTE (1895-96)

En la següent convocatòria per al càrrec en resultà elegit Lluís Domingo Rute -arquitecte recomanat per l'encara Ministre de Foment, el tortosí Albert Bosch Fustegueras- el qual s'imposà als altres dos candidats:⁷⁷ Rafael de So-

71 ACBEB. *Los Debates*, 20 de setembre de 1893.

72 ACBEB. *La Verdad*, 18 d'agost de 1894.

73 ACBEB. *La Verdad*, 23 de febrer de 1894.

74 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 17 d'octubre de 1894, f. 139.

75 ACBEB. *El Eco de la Unión*, 27 d'octubre de 1894.

76 El mestre d'obres Jaume Ortega també fou redactor i subvencionador del setmanari d'inspiració francmaçònica *La Reforma*, editat a Tortosa entre 1884 i 1885.

ACBEB. *La Verdad*, 20 d'octubre de 1894.

77 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 12 de juny de 1895, f. 69.

rarrain Milans del Bosch i Eugeni Campllonch Parés. La principal aportació de Lluís Domingo fou la redacció d'un projecte de nou escorxador⁷⁸ públic emplaçat a la zona polèmica al peu d'Orleans, a l'inici de la carretera Simpàtica, aleshores de *Mitj Camí*. Es tractava d'una reeixida proposta arquitectònica la qual incorporava els avenços funcionals i higiènics dels moderns escorxadors europeus, motiu pel qual l'Ajuntament recompensà el seu arquitecte amb un sobresou⁷⁹ de cinc-centes pessetes. El projecte en qüestió, que havia estat exposat⁸⁰ en un conegut establiment comercial de la ciutat, no va tirar endavant degut a les elevades exigències del Ministeri de la Guerra. Aquests constrenyiments imposats pels militars també afectaven les edificacions privades. Als primers xalets construïts a l'entorn de la carretera Simpàtica no se'ls hi va permetre un gruix⁸¹ de tancament exterior superior als 15 cm, doncs una doblaria més gran de paret era considerada, pel Ram de Guerra, com una construcció fortificada.

A principis del 1896 les relacions de l'arquitecte Domingo amb el consistori municipal no devien ser gaire fluïdes doncs, significativament, des del gener d'aquell any els permisos d'obra no portaven la signatura del tècnic municipal, sinó que venien informats pels membres de la Comissió de Foment. El motiu d'aquest distanciament cal buscar-lo en la retallada de sou que el tècnic venia patint i en la negativa de l'Ajuntament a deixar-li projectar obres de particulars. Avorrit que no li atenguessin les seves peticions econòmiques i professionals, presentà la seva dimissió, la qual fou acceptada en la sessió del 16 de setembre. El mes de febrer de 1899, ingressà en el *Cuerpo de Arquitectos de Hacienda*⁸² i, temps després, fou arquitecte en cap del *Negociado de Arquitectura Escolar del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes*,⁸³ arribant a

78 ACBEB. Fons municipal de Tortosa, expedients d'obres públiques, carpeta 19.

79 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 16 de setembre de 1896, f. 131.

80 A banda de fer-ho a la Secretaria Municipal, en aquells anys era habitual que els projectes arquitectònics més rellevants fossin exposats en els aparadors de determinats comerços de la ciutat. Tot plegat, una manera molt efectiva i directa d'entendre el concepte administratiu de l'exposició pública.

81 Dada facilitada per Josep Dauí Monfort.

82 *Resumen de Arquitectura*, 1 de març de 1899, núm. 3, pàg. 42.

83 VIÑAO FRAGO, A. "Espacios escolares, funciones y tareas: la ubicación de la dirección escolar en la escuela graduada", dins *Revista Española de pedagogía*, núm. 228, maig-agost 2004, pàg. 279-304.

redactar una col·lecció de plànols⁸⁴ de 12 tipologies d'edificis escolars per a ensenyament primari.

Provisionalment, Domingo fou reemplaçat pel discutit⁸⁵ Josep Ma Vaquer, doncs l'habitual tècnic substitut, Jaume Ortega, havia traspassat⁸⁶ recentment, a causa d'una greu enfermetat.

MANEL SABATER IGLESIAS (1896-98)

A finals de setembre de 1896 es convocà, novament, la plaça d'arquitecte municipal. L'obcecació d'Abril Guanyabens per aquest càrrec no tenia límits doncs, atribuint-se drets adquirits per a ocupar l'esmentada plaça, havia interposat diferents recursos d'alçada contra determinats acords del Consistori tortosí en referència a la provisió de l'al·ludit càrrec. Desestimades les seves demandes, en sessió de 25 de novembre de 1896 es nomenà Manel Sabater Iglesias per al càrrec municipal. Aquest arquitecte, fill del respectat mestre d'obres Tiberi Sabater Carné,⁸⁷ va comptar, ben aviat, amb la col·laboració del delineant Josep Gaya.⁸⁸

El gener de 1897, l'emprenedor Manel Sabater va obrir una acadèmia⁸⁹ de dibuix al número 39 del carrer Montcada que, posteriorment, seria subvencionada pel mateix Ajuntament. El juny d'aquell mateix any projectà un quiosc per al parc del Temple en substitució de l'atrotinada casa-cafè. En aquell temps l'alcaldia era ocupada per Agustí Monner, el qual havia estat carlista, després fusionista i, aleshores, era conservador. Aquest polític capgirat, no content amb rebaixar-li l'alçària al petit pavelló, va eliminar-ne el ràfec⁹⁰ de

84 MINISTERIO DE INSTRUCCIÓN PÚBLICA Y BELLAS ARTES (1908): *Colección de planos para la construcción de edificios escolares*. Madrid, Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, Cartográfico y Artes Gráficas.

85 Alguns regidors el consideraven incompatible per al càrrec degut a la seva condició de tècnic de la Societat d'aigües potables de *La Caramella*.

ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 23 de setembre de 1896, f. 135.

86 ACBEB. *Correo de Tortosa*, 18 de setembre de 1896.

87 ACBEB. *Diario de Tortosa*, 9 de novembre de 1896.

Aquest parentiu explicaria l'existència de diversos projectes per a particulars, a Tortosa, signats per Tiberi Sabater.

88 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 18 de gener de 1897, f. 11.

89 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 7 d'abril de 1897, f. 67v.

90 ACBEB. *La Verdad*, 28 d'octubre de 1897.

150 cm que coronava l'edifici. Ferit en el seu orgull per les ingerències de l'alcalde, Sabater es va querellar⁹¹ tan bon punt va veure exposat en públic el seu projecte potinejat.

Fruit d'un evident malestar, el 18 de maig de 1898 Manel Sabater presentà la renúncia al càrrec. En aquella mateixa sessió, l'Ajuntament acordà no proveir la plaça d'arquitecte municipal degut a les poques obres que s'executaven i a la manca de fons per a realitzar projectes d'importància. L'arquitecte Joan Abril -sempre a l'expectativa- presentà una instància en súplica que l'esmentat acord quedés suspès. De fet, la mancança de tècnic municipal incumplia les bases del *proyecto de ensanches*, pel qual motiu l'Ajuntament es va veure en la necessitat de contractar un assessor facultatiu⁹² que, alhora, actués com a cap de bombers. Aquest facultatiu resultà ser un vell conegut, Joan Abril, qui desenvolupà aquesta tasca com a professional liberal. Es té constància d'una facturació d'honoraris per un import de 50 pessetes corresponents a la seva participació en l'extinció de dos incendis.⁹³

FRANCESC MORA BERENGUER⁹⁴ (1899)

Amb l'assessorament d'Abril i amb la participació esporàdica de l'arquitecte provincial, l'oficina tècnica va estar funcionant fins al 25 de gener de 1899, data en la qual es produïa el nomenament⁹⁵ de Francesc Mora Berenguer com a arquitecte municipal interí. Amb tan sols 24 anys, aquest professional, nascut a Sagunt i format a Barcelona, arribava a Tortosa després d'haver ocupat el mateix càrrec a Gandesa. El 21 de març d'aquell any va presentar un projecte de construcció de 152 nínxols per al cementiri de Sant Llàtzer, a la subhasta de les obres del qual no s'hi va presentar cap licitador. De forma misteriosa, els plànols d'aquest projecte van desaparèixer⁹⁶ de les oficines municipals. A tot això, Joan Abril continuava rondant, com a autònom, per l'Ajuntament. Curiosament, els Acords del 9 d'agost de 1899 ens informen que aquest arquitecte

91 ACBEB. *La Verdad*, 2 d'octubre de 1897.

92 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 20 de juliol de 1898, f. 67v.

93 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 24 de maig de 1899, f. 62.

94 A propòsit de l'arquitecte Mora vegeu: SERRA DESFILIS, Amadeo (1996): *Eclecticism tardío y Art Déco en la ciudad de Valencia (1926-1936)*. Valencia, Ayuntamiento de Valencia. Col·lecció Estudis, 7.

95 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 25 de gener de 1899, f. 12.

96 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 17 de maig de 1899, f. 60-60v.

-aleshores ja nomenat com a municipal- presentà un projecte de construcció de 156 nínxols per al cementiri de Sant Llàtzer.

JOAN ABRIL GUANYABENS (1899-1901)

Per motius de salut, l'arquitecte municipal Mora Berenguer havia presentat la seva dimissió, la qual li fou acceptada el 21 de juny de 1899. En aquella mateixa sessió, l'Ajuntament conservador presidit pel flamant alcalde Eduard Rico oferia -directament, sense tramitar convocatòria- la plaça en propietat d'arquitecte a Joan Abril, el qual faria confiança als *gonzalistes* durant la darrera estada d'aquests en el govern municipal. En aquests anys es va produir una davallada en els permisos d'obres, aproximadament del 50% respecte a anualitats anteriors. A més a més, resultaren ser instàncies per a obres d'es-cassa importància, les quals despertaven tan poc interès que el mateix Abril -durant tot l'any 1900- no es molestà en signar la seva autorització, deixant-ho en mans de la Comissió de Foment. La formalitat i el rigor no eren pas els punts forts d'aquells consistoris. A tall d'exemple de com funcionaven les coses aleshores, cal recordar l'alcaldata⁹⁷ de Rico -instigada, molt probablement, per Teodor González- qui, obviat la legalitat, aconseguí les voluntats suficients per instal·lar-hi, en una sola nit, unes escales provisionals de fusta al fins llavors inaccessible pont de l'Estat.

Durant la seva quarta i última etapa al capdavant de l'oficina tècnica municipal, Joan Abril va veure recompensada la seva afició a l'arqueologia amb la fundació del Museu de la Il·lucavònia. Situat als baixos de l'exconvent de la Mercè, aquesta col·lecció de testimonis del passat -rescatats pacientment per Abril- s'inaugurà l'1 de setembre de 1900.⁹⁸ Dos anys després, l'esmentat museu generaria una irada polèmica que li esborraria el somriure al polifacètic arquitecte, al ser destituït⁹⁹ del seu càrrec de director vitalici.

Amb massa freqüència, el moviment pendular instaurat en el govern de la ciutat deixava els arquitectes municipals com a víctimes col·laterals de les batudes polítiques. Sobtadament i sense gaires explicacions, el 5 de juny de 1901 el nou ajuntament liberal de Miquel Bau Isern acordà declarar Joan Abril cessant del càrrec, reposant en el seu lloc i amb caràcter d'interinitat l'ar-

97 ACBEB. *El Nuevo Diario*, 5 d'abril de 1900.

98 ACBEB. *La Verdad*, 1 de setembre de 1900.

99 ACBEB. Acords Municipals de l'Ajuntament de Tortosa, 22 d'octubre de 1902, f. 134v-135.

quitecte Francesc Mora Berenguer. Aquesta vegada el seu cessament no s'ha d'entendre com un fet aïllat o en clau personal, tot i les continuades peticions al consistori sol·licitant autorització per a desenvolupar projectes particulars o malgrat el conflicte d'interessos amb el propi Ajuntament per l'expropiació de terrenys de la seva propietat per a construir els accessos al pont de l'Estat. La seva sortida -juntament amb la d'altres funcionaris municipals- ve motivada per l'enèsim canvi de govern local, a còpia de Reial Decret. Malgrat tot, la veu d'Abril no s'apagà. Des dels editorials del setmanari *La Veu de la Comarca*¹⁰⁰ continuà incidint en l'actualitat tortosina amb les seves penetrants opinions sobre temes relacionats, majoritàriament, amb la llengua catalana i l'arquitectura. Especialment lúcid es va mostrar, durant el desembre de 1905, en les seves reiterades crítiques a l'emplaçament de l'escorxador projectat per l'arquitecte Pau Monguió Segura.

Home culturalment compromès, primmirat en el vestir¹⁰¹ i dotat d'un aire de suficiència, Abril s'entestà en encaixar en una societat tortosina apàtica i encarcarada que mai no deixà de considerar-lo un foraster. La seva altivesa generà reticències des del seu primer dia a la ciutat. Inicialment beneficiat per les maneres caciquistes del *gonzalismo*, Abril acabaria sent víctima d'aquest pervers exercici del poder tan freqüent a la Tortosa de la Restauració. Perquè si d'alguna cosa no es podia queixar el mataroní era de la complicitat que li mostraven els ajuntaments conservadors una vegada sí i l'altra també. Com hem vist, ha quedat prou demostrat que amb els consistoris d'aquest signe polític gaudia d'un favoritisme irritant i d'unes prerrogatives inimaginables en qualsevol situació de legalitat.

No hi ha dubte que l'assumpte del controvertit mercat va deixar força tocat Abril. Apartat d'una obra que ell no havia iniciat i que tampoc no va encertar a concloure, va veure com se li escapaven els posteriors elogis que l'edifici va suscitar. El reconeixement de la seva participació en el mercat era una espina que Abril va portar clavada durant molt de temps i tal qüestió no estava decidit a deixar-la passar per alt. Ell es considerava l'únic responsable de l'edifici i, orgullós com n'era, el 25 d'abril de 1924 va aconseguir el permís¹⁰² de l'Ajun-

100 Setmanari Regionalista de Tortosa redactat íntegrament en català, del qual n'era el director.

101 Fou client de la sastreria *El Progreso*, situada al carrer d'en Carbó, 7-9, on hi va encarregar una "*alibita cruzada de almur negro, clase bueno, novedad*".

ACBEB. Separata *Joan Abril*.

102 *Ídem*.

tament per tal de col·locar una làpida de marbre vora la porta de la façana al carrer Reus -avui, Av. Generalitat- en la qual figurava el seu nom com a autor del projecte i director de les obres. Seguint aquesta mateixa determinació i amb igual resultat, el 24 d'abril de 1928 obtingué el vist-i-plau¹⁰³ del Bisbat de Tortosa per a col·locar una làpida de marbre de 50x60 cm amb la inscripció en llatí del seu nom, com a autor de l'església del Roser. Actualment, aquesta làpida continua visible, flanquejant l'accés al temple.

A les acaballes de la seva existència, veient que no li arribava el reconeixement oficial envers el conjunt de la seva obra, Abril publicà *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*. En aquest opuscle¹⁰⁴ autobiogràfic l'arquitecte s'autotributava l'homenatge que no va rebre de la gent tortosina. Amb afectada acritud i amb la seva petulància intacta, Abril reescribia la seva trajectòria professional a la ciutat tot arribant més lluny amb les seves paraules que amb les seves pròpies obres. Així, es reivindicava a còpia d'amplificar els seus comptats encerts, assumir tots els mèrits (mercat), ocultar els seus fiascos¹⁰⁵ (el Llac Vell del parc) i, fins i tot, atribuir-se l'autoria de projectes redactats o iniciats per altres col·legues (ctra. Simpàtica). Sens dubte, l'anomenada que gaudeix Joan Abril ha vingut propiciada per la divulgació acrítica que se'n ha fet del contingut de l'esmentat llibret.

FRANCESC MORA BERENGUER (1901)

Així doncs, el 5 de juny de 1901 Francesc Mora tornava a lligar-se professionalment amb Tortosa. Però només hi romandria el temps just per a denunciar l'estat deplorable del parc de bombers i iniciar un projecte general de clavegueram per a la ciutat. El 31 de juliol d'aquell mateix any sol·licità la dimissió per traslladar-se a València, de resultes d'haver guanyat les oposicions a la plaça d'arquitecte municipal de la Secció de l'Eixample valencià. Responsable del desenvolupament i planificació de les noves àrees d'urbanització, Mora deixà

103 *Ídem*.

104 Patètic pamflet d'autohagiografia, en opinió de l'historiador Fernando Vegas López-Manzanares. Vegeu: VEGAS LÓPEZ-MANZANARES, F. (2004): "Antecedentes del Mercado de Colón", dins *Asimetrías. Colección de textos de arquitectura*. València, Universidad Politécnica de València, núm. 8, pàg. 126.

105 "Ha quedado lucido nuestro Ayuntamiento con las dichas obras del lago. No puede verse lleno de agua, por más que se han consumido, arrojándola, días enteros. El suelo la absorbe, y queda seco y siempre del mismo modo." ACBEB. *Diario de Tortosa*, 31 de gener de 1886.

a la capital del Túria obres¹⁰⁶ de referència com ara el Palau Municipal per a l'Exposició Regional de 1909 i el Mercat de Colom, una obra d'excel·lent qualitat, concebuda i construïda entre 1912 i 1916. Durant la seva dilatada trajectòria professional fou degà del *Colegio de Arquitectos de Valencia* i president del *Consejo Superior de los Colegios de Arquitectos de España*. També va ser, des del 1915, acadèmic de *Bellas Artes de San Carlos*, institució de la qual n'era el president quan va morir,¹⁰⁷ el 24 de gener de 1961. El gran arquitecte del modernisme valencià i el seu fill, l'aparellador Carlos Mora Ortíz de Taranco, van trobar la mort en un fatal accident de trànsit que commocionà tota València.

VALORACIONS FINALS

Una senzilla anàlisi quantitativa ens revela la inquietant presència d'11 arquitectes municipals (7 d'ells, diferents) al llarg dels 20 anys objecte d'estudi. La palmària inestabilitat d'aquest lloc de treball a l'acabament del segle XIX s'explicaria, en gran part, per la procedència forana dels protagonistes i pels efectes secundaris dels enfrontaments polítics locals. Procedents d'altres poblacions, gairebé tots ells arribaven recent titulats -amb menys de trenta anys- buscant l'estabilitat econòmica que els podia proporcionar un càrrec oficial com el d'arquitecte municipal. Venien, doncs, de forma provisional, a fer currículum per tal d'optar a destinacions més atractives.

Per altra banda, en un context polític on la facilitat per la calúmnia i la pura represàlia eren moneda corrent, l'incesant pugna ideològica provocava que qualsevol projecte urbà s'acabés instrumentalitzant políticament, afectant, de retruc, els arquitectes municipals. Aquests professionals també es veien sotmesos a l'habitual alternança política d'aquell moment històric, la qual sotragava la Casa Consistorial arrossegant, en el seu vaivé, els alts funcionaris. Els continuats canvis en el càrrec no feien més que augmentar les vicissituds pròpies dels projectes urbanístics, els quals anaven passant d'un arquitecte municipal a un altre.

106 CTAV (2007): *Guia de Arquitectura de Valencia*. Valencia, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia.

107 *Las Provincias*, 24 de gener de 1961.

No tots els perjudicis, però, són atribuïbles als aldarulls polítics. L'afany d'eludir la prohibició que pesava sobre els arquitectes municipals de projectar obra privada a la ciutat d'on eren titulars propicià -també a Tortosa- l'intercanvi de signatures amb altres col·legues, inaugurant un procediment que tindria molts de seguidors. A banda de la flagrant estafa que això suposa, aquesta pràctica dificulta notablement l'atribució de l'autoria dels projectes. També s'ha de dir que alguns d'aquests professionals, aprofitant-se de la seva situació de privilegi, anteposaren el benefici propi a l'interès comú. Justament a l'inrevés del que promou la màxima *Obliti Privatorum Publica Curate*, una pauta de comportament exigible a qualsevol administració pública i no gaire estesa entre els responsables del govern municipal del darrer quart del segle XIX, com a mínim.

Quan no era la precarietat econòmica de l'erari municipal la que frenava la construcció de la Tortosa moderna era la precarietat moral de la classe política la que posava pals a les rodes de l'expansió urbana. Obligats a l'ostracisme per la minsa activitat urbanística o supeditats en excés al corrent ideològic dominant, els arquitectes municipals optaren per abandonar el càrrec. De fet, els talents més prometedors (Buigas, Beltrí, Mora) van acabar marxant a la mínima oportunitat. En aquest sentit, l'impertèrrit Abril Guanyabens pot resultar sospitos d'apoltronar-se tot mostrant un tarannà equiparable al de qualsevol dels cacics polítics d'aleshores. Malgrat les seves freqüents espifiades, les polèmiques que el perseguïen, l'animositat que li dispensaven els ciutadans i els problemes de salut, Abril s'entossudí a seguir a la ciutat reincidint tres vegades en el càrrec municipal. El seu caràcter enèrgic i, sobretot, la seva proverbial perseverança el farien sobreviure al terrabastall polític finisecular. Arquitectònicament sobreestimat, Joan Abril era posseïdor d'una innegable curiositat intel·lectual, la qual el portà a conrear altres camps del coneixement (Arqueologia, Medicina, Periodisme, Apicultura...) que, valorat tot en conjunt, li han suposat la seva presència en el nomenclàtor dels carrers de Tortosa. Sens dubte, una distinció de la qual se'n vantaria constantment si sabés que, a data d'avui, no l'ha assolit cap altre arquitecte municipal d'aquesta ciutat.

Quadre 1 : Relació de tècnics municipals -arquitectes o mestres d'obres- de l'Ajuntament de Tortosa.
Elaboració pròpia a partir dels Acords Municipals (ACBEB) i dels expedients acadèmics (AHETSAB).

<i>Període en el càrrec</i>	<i>Nom i cognoms</i>	<i>Any i lloc de naixement / defunció</i>	<i>Titulació any</i>	<i>Intervencions més destacades com a tècnic municipal</i>	<i>Alcalde vigent (Conservador, Liberal)</i>
- fins a 1879	JAUME ORTEGA FADURDO	n. Tortosa m. 1896, Tortosa	M. d'O. 1863	- Projecte inicial del mercat de ferro (1879)	Ramon Rodríguez (C)
17 gener 1880 24 abril 1880	GAIETA BUIGAS MONRAVÀ	n. 1851, Barcelona m. 1919, Barcelona	Arqte. 1879	- Projecte de presó municipal (inacabat)	Teodor González (C)
8 maig 1880 14 desembre 1881	JOAN J. HERVÁS ARIZMENDI	n. 1851, Barcelona m. 1912, Barcelona	Arqte. 14 juliol 1879	- Projecte de la peixateria interina (setembre 1880) - Projecte i direcció d'obres de l'edifici dels Docks (per al Banc de Tortosa)	Teodor González (C) Francesc Domingo (L) Domènec Falcó (L) Trinitat García de Bermejo (C)
14 desembre 1881 13 març 1882 (interí)	JAUME ORTEGA FADURDO				Trinitat García de Bermejo (C)
13 març 1882 28 novembre 1883 (1ª etapa)	JOAN ABRIL GUANYABENS	n. 1853, Mataró m. 1939, Tortosa	Arqte. 18 juny 1879	- Direcció d'obres de la peixateria interina (1883)	Trinitat García de Bermejo (C) Pascual Ballesté (L) Francesc Lledó (L)
28 novembre 1883 14 març 1884 (interí)	JAUME ORTEGA FADURDO				Francesc Lledó (L) Feliu Tallada Baiges (C) Ildefons García (C)
14 març 1884 27 maig 1886 (2ª etapa)	JOAN ABRIL GUANYABENS			- Modificació del projecte original del mercat (1885) - Llac Vell del parc (1885) - Enjardinament de la <i>Montanya</i> del parc (1886)	Ildefons García (C) Pere Domingo (C) Josep González (C) Francesc Pedrola (L)
5 juny 1886 16 març 1887 (interí)	JOSEP M ^a VAQUER URQUIZÚ	m. Tortosa	M. d'O.		Francesc Pedrola (L) Josep González (C)
16 març 1887 23 juliol 1890	VÍCTOR BELTRI ROQUETA, amb Josep M ^a Vaquer de delineant fins al 19.09.1887	n. 1862, Tortosa m. 1935, Cartagena	Arqte. 28 gener 1887	- Projecte de ctra. Simpàtica (ocubre, 1887) - Projecte i direcció d'obres de l'Audiència (1888) - Projecte d'ordenació dels eixamples de Tortosa (1890) - Plànol industrial i comercial de Tortosa (1890)	Francesc Pedrola (L) Pascual Ballesté (L) Enric Tremoleda (L)

<i>(Se suprimeix la plaça per manca de presupost)</i>						
18 febrer 1891 17 octubre 1894 (3a etapa)	JOAN ABRIL GUANYABENS				- Projecte d'acabament de la ctra. Simpàtica (1894)	Juli González (C) Francesc Llassat Josep Piñol (C) Juli González (C)
17 octubre 1894 12 juny 1895 (interf)	JAUME ORTEGA FADURDO					Juli González (C) Francesc Canivell (L) Ricard Burcet (L)
12 juny 1895 16 setembre 1896	LLUÍS DOMINGO RU'TE, amb Josep Mestre de delineant	m. 1909		Arqte. 5 desembre 1889	- Projecte d'escorxador públic (1896)	Ricard Burcet (L) Francesc Pedrola (C)
28 setembre 1896 25 novembre 1896 (interf)	JOSEP M ^a VAQUER URQUIZÚ			M. d'O.		Francesc Pedrola (C)
25 novembre 1896 18 maig 1898	MANEL SABATER IGLESIAS, amb Josep Gaya i Benet Altadill de delineants, successivament.	n. 1870		Arqte. 1893	- Pavelló per al parc del Temple (1897)	Francesc Pedrola (C) Agustí Monner (C) Antoni Kies (L)
20 juliol 1898 25 gener 1899 (free-lance)	JOAN ABRIL GUANYABENS, amb Joan Borràs de delineant				Actua com a Assessor Facultatiu de l'Ajuntament	Antoni Kies (L) Antoni de Ramon Abaria (C)
25 gener 1899 21 juny 1899 (1a etapa)	FRANCESC J. MORA BERENGUER, amb Joan Borràs de delineant	n. 1875, Sagunt m. 1961, Castelló		Arqte. 17 agost 1898	- Projecte de 152 nínxols al cementiri de Sant Llàtzer (abril, 1899)	Antoni de Ramon Abaria (C)
21 juny 1899 5 juny 1901 (4a etapa)	JOAN ABRIL GUANYABENS				- Projecte del nou cementiri de Sant Llàtzer (1900) - Alineació i anivellament del nou carrer de l'Ebre (1900)	Eduard Rico (C) Miquel Bau Isern (L)
5 juny 1901 31 juliol 1901 (2a etapa)	FRANCESC J. MORA BERENGUER				- Projecte de claveguera al carrer de Sant Roc	Miquel Bau Isern (L)

Arxius

Arxiu Comarcal del Baix Ebre, ACBEB. Tortosa.

Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya- Demarcació de l'Ebre. Tortosa.

Arxiu Històric de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona, AHETSAB. Barcelona.

Bibliografia

- ABRIL GUANYAVENTS, Joan (1985): *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*. Tortosa, Cooperativa Gràfica Dertosenense. Col·lecció Dertosa, 19.
- BASSEGODA NONELL, Joan (1973): *Los maestros de obras de Barcelona*. Barcelona, Editores técnicos asociados.
- BASSEGODA NONELL, Joan (1973): *La personalidad y la obra del arquitecto Cayetano Buigas Monravà*. Barcelona, Universidad Politécnica de Barcelona-Cátedra Gaudí.
- BAYERRI RAGA, Josep (1996): *Teodoro González i la Tortosa de la Restauració a través de la premsa*. Tortosa, Editorial Cooperativa Gràfica Dertosenense. Col·lecció Dertosa, 44.
- CEGARRA BELTRÍ, Guillermo: "Víctor Beltrí Roqueta (Tortosa 1862 – Cartagena 1935): Arquitecto", dins *Recerca*, Tortosa, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, 2002, núm. 6, pàg. 237-292.
- CEGARRA BELTRÍ, Guillermo (2005): *Arquitecto Víctor Beltrí y Roqueta (Tortosa 1862 – Cartagena 1935)*. Murcia, Colegio Oficial de Arquitectos de Murcia-Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Murcia.
- ETSAB (1977): *Catàleg de l'Exposició commemorativa del centenari de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona 1875-76/1975-76*. Barcelona, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona.
- ISASA, Carmen (coord.) [et al.] (1988): *Elies Rogent i la Universitat de Barcelona*. Barcelona, Generalitat de Catalunya-Universitat de Barcelona.

- PONS, Valentí. *Modernisme*. [Blog Internet]. Barcelona: Valentí Pons Toujouse. [Consulta: 23/01/2013]. Disponible en <[http://www.vptmod.blogspot.com.es/search/label/Francesc Escudé](http://www.vptmod.blogspot.com.es/search/label/Francesc%20Escud%C3%A9)>
- VIDAL FRANQUET, Jacobo: “Joan Abril i Guanyabéns. La necessitat d’una desmitificació”, dins Gil, N. (coord.) [et al.] *Ebrencs del segle XIX: personatges de la història social, política i econòmica del territori ebrenc al segle XIX*. Col·l. Universitat Rovira i Virgili, sèrie Campus Terres de l’Ebre 1. Tarragona, Publicacions URV, 2009, pàg. 41-58.

Data de recepció de l'article: febrer de 2013

Data d'acceptació i versió final de l'article: desembre de 2013